

Evanghelia lui Pseudo-Matei

JACQUELINE LAFONTAINE-DOSOGNE
Iconografia ciclului „Copilăria lui Hristos”

Traducere din latină, note și îngrijire ediție:
SORIN-DAN DAMIAN

EDITURA HERALD
București

Cuprins

Iconografia ciclului „Copilăria lui Hristos” de Jacqueline Lafontaine-Dosogne	4
Evangelia lui Pseudo-Matei	131
Notă introductivă	133
Textul	139
Bibliografie	187

Iconografia ciclului „Copilăria lui Hristos”

Scenele copilăriei lui Hristos, grupate în jurul evenimentului principal al Nașterii, sunt printre cele mai timpurii teme reprezentate în arta creștină. Într-adevăr, după reprezentările simbolice din catacombe, ele au format primul ciclu narativ extras din Evanghелиi și introdus în programele de decorare a bisericilor – dacă exceptăm minunile lui Hristos pictate pe zidurile baptisteriului de la Dura-Europos.

Cea mai timpurie documentare merge până în vremea lui Constantin, care, după cum se știe, a ridicat construcții somptuoase în Țara Sfântă pentru a comemora evenimentele vieții lui Hristos. Pe fațada de vest a Bisericii Nașterii din Betleem, „Nașterea” și „Adorația magilor” au fost realizate în mozaic¹. Aceste două reprezentări ar apărea ca fiind simbolice, mai degrabă decât narrative: ele erau imagini comemorative asemănătoare reprezentărilor din catacombe². Cu toate acestea, la începutul secolului al V-lea, s-au păstrat, din ferire, mozaicurile de la bazilica „Santa Maria Maggiore” din Roma, care ne oferă un bogat ciclu ce este mai mult narativ în sine, cu toate că este amestecat cu simbolism. Ciclul cuprinde, pentru tema care ne privește, „Bunavestire”, „Visul lui

¹ Știm aceasta dintr-o scrisoare a patriarhului melchit către împăratul Teofil, publicată de L. Duchesne, „L'iconographie byzantine dans un document du IXe siècle”, *Roma e l'Oriente*, 5 (1912), pp. 283-84.

² În special imaginile adorației magilor din cimitirul „Sf. Petru și Marcellin” și din catacomba Domitillei; J. Wilpert, *Roma sotterranea: Le pitture delle catacombe romane* (Rome, 1903), p. 60 și PL 161, 1.

Iosif”, „Întâmpinarea la Templu”, „Adorația magilor”, „Fuga în Egipt”, „Irod și uciderea pruncilor”³. Mozaicurile pierdute de la La Daurade din Toulouse (secolul al V-lea sau al VI-lea) prezentau un ciclu extins al copilăriei lui Hristos⁴. În Biserica „Sfinții Apostoli” din Constantinopol, aceste teme par să fi fost realizate, de asemenea, în mozaic, deja în perioada preiconoclastă⁵. Choricus din Gaza, un scriitor din secolul al VI-lea, ne-a lăsat o descriere a Bisericii „Sf. Serghie” din Gaza, în care el menționează existența a câtorva reprezentări ale copilăriei: „Bunavestire”, „Vizitarea de către înger”, „Naște-

³ C. Cecchelli, *I mosaici della basilica di S. Maria Maggiore*, Turin, 1956, PL XLVII șu.; J. Wilpert, *Die romischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. Bis XIII. Jahrhundert*, 2nd ed., Freiburg im Breisgau, 1917, III, PL 53 șu.

⁴ H. Woodruff, „The Iconography and Date of the Mosaics of La Daurade”, *ArtB*, 13, 1931, pp. 84 șu.

⁵ Faimoasa biserică, întemeiată de Constantin și reconstruită de Iustinian, pare să fi fost decorată cu reprezentări figurate, nu de către cel din urmă, ci de succesorul său, Iustin II; A. Heisenberg, „Grabeskirche und Apostelkirche, zwei Basiliken Konstantins”, Leipzig, 1908, II, pp. 167 șu. Vezi G. Downey, „Constantine the Rhodian: His Life and Writings”, *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend, Jr.*, ed. K. Weitzmann, Princeton, 1955, p. 220, pentru atribuirea lui Constantin. Biserica a fost restaurată în întregime de Vasile I, și în această stare biserică a fost luată în considerare în descrierea lui Constantin, la ordinele lui Constantin VII Porfirogenetul, nepotul lui Vasile I. Pentru textul lui Constantin de Rodos, vezi E. Legrand, „Description des oeuvres d'art et de l'Eglise des Saints Apotres de Constantinople, poème en vers iambiques par Constantin le Rhodien”, *REG*, 9, 1896, pp. 32-65, urmat de un comentariu arheologic de Th. Reinach, pp. 66-103. Mozaicurile au mai fost descrise de Mesarites; vezi Heisenberg, *Apostelkirche*, pp. 45-48 și 221 șu., pentru temele care ne interesează pe noi. Unii autori consideră că descrierile se referă la reprezentări din secolul VI, alții susțin că se referă la reprezentări de secol IX. Este posibil ca autorul din Rodos să se fi inspirat din descrieri mai timpurii. Scenele din viața lui Hristos pe care el le descrie au fost luate în considerare împreună cu o serie de epigrame din „Antologia Palatină”, care datează din secolul al VI-lea și care par într-adevăr să fie inspirate de reprezentările figurate ale copilăriei lui Hristos; A. Salac, „Quelques epigrammes de l'Anthologie Palatine et l'iconographie byzantine”, *Byzantinoslavica*, 12, 1951, pp. 1-28.

rea”, „Vestirea către păstori”, „Întâmpinarea la Templu”, într-o succesiune care este în mod clar istorică⁶.

Chiar și în afara bisericilor, aceste reprezentări apar de multe ori în toate tipurile de tehnici, deseori în documente de dată foarte timpurie. În rândul cărților ilustrate, cel mai cunoscut exemplu este cel al „Evangheliilor Rabbula”, o lucrare siriană datată în anul 586.⁷ În sculptură, acestea se regăsesc pe sarcofage datând încă din secolul al IV-lea, pe amforele din Salonic de la sfârșitul secolului al V-lea⁸, pe coloana B a ciboriului din San Marco, Veneția, iconografie care, dacă nu în executarea sa, merge până în secolul al VI-lea⁹. Printre sculpturile în fildeș, pe lângă un mare număr de plăci, diptice, pixide etc., vom menționa în mod special tronul lui Maximian de la Ravenna (secolul al VI-lea), care încă păstrează cinci scene ale Nașterii¹⁰. Bijuterii – inele, de exemplu – poartă frecvent

⁶ *Laudatio Marciani*, I, *Choricii Gazaei Opera*, ed. R. Foerster și E. Richtsteig, Teubner, 1929, 48-56, pp. 14 șu.; Ch. Bayet, *Recherches pour servir à l'histoire de la peinture et de la sculpture chrétiennes en Orient avant la querelle des iconoclastes*, Paris, 1879, pp. 61 șu.

⁷ Include (după „Vestirea către Zaharia”) „Bunavestire”, „Nașterea lui Hristos”, „Uciderea pruncilor”, urmate de „Botez” etc.; C. Cecchelli, G. Furlani, și M. Salmi, *The Rabbula Gospels: Facsimile Edition of the Miniatures of the Syriac Manuscript Plut. I.56 in the Medicaean-Laurentian Library* (Olten and Lausanne, 1959), fol. 4 a și 4 b, pp. 54-55. Pentru reprezentările timpurii ale scenelor copilăriei lui Hristos pot fi date referințe, însă cu grijă, în numeroasele documente strânse de J. Reil, *Die altchristlichen Bildzyklen des Lebens Jesu* (Leipzig, 1910).

⁸ J. Wilpert, *I sarcofagi cristiani antichi* (Rome, 1929-36), passim, și Text II (1936), pp. 525 șu. Pentru amfore vezi W. F. Volbach, *Fruhchristliche Kunst: Die Kunst der Spätantike in West-und Ostrom* (Munich, 1958), PL. 78-79.

⁹ Această coloană nu a fost cercetată din punct de vedere iconografic. Remarcale mele se aplică la scenele copilăriei lui Hristos.

¹⁰ „Bunavestire” și „Judecata prin apă”, „Visul lui Iosif” și „Călătoria la Betlem”, „Nașterea” și „Adorația Magilor”; vezi, *inter alia*, F. W. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des fruhen Mittelalters*, 2d ed. (Mainz, 1952), No. 140, PL. 43; G. Bovini, *La cattedra eburnea del vescovo Massimiano di Ravenna* (Faenza, 1957), fig. la p. 13 (pentru aranjarea scenelor pp. 8 și 12 șu.). Scena care lipsește din

reprezentări ale Nașterii¹¹. În cele din urmă, trebuie să subliniem importanța sticlulelor din Țara Sfântă, pe care sunt reprezentate „Bunavestire”, „Vizitarea”, „Nașterea”, „Vestirea către magi”, „Adorația magilor”, și alte scene. Aceste sticlule au fost răspândite de către pelerini prin toată creștinătatea¹².

Din secolul al VI-lea până în cel de-al IX-lea, se regăsește mai des în frescă decât în costisitoarea și bogata tehnică a mozaicului de la începuturile triumfului creștinismului, unde s-au păstrat pe o suprafață destul de largă imaginile copilăriei lui Hristos. Exemplul oferit de „Biserica Roșie” din Perustica, în Bulgaria de astăzi, merge până în secolul al VI-lea, iar cel de la Deir Abu Hinnis, în Egipt, până în secolul al VI-lea sau al VII-lea¹³. Picturile din „Santa Maria Antiqua”,

registru inferior este posibil să fie „Vizitarea”, care ar fi trebuit să fie schimbată cu „Judecata prin apă”.

¹¹ Vezi, în special, articolul „Nativité” în *DACL*, și documentele strânse de M. Rosenberg, *Niello bis zum Jahre 1000 nach Chr.* (Frankfurt am Main, 1924), p. 49, Fig. 36-38.

¹² A. Grabar, *Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*, (Paris, 1958), pp. 52-54 și PL. I și., XLVI și.; *idem*, *Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique* (Paris, 1946), II, pp. 169 și., pentru natura locală a creării acestor subiecte iconografice.

¹³ Vezi A. Frolov, „L'Eglise Rouge de Perustica”, *The Bulletin of the Byzantine Institute*, pentru fresce, I (1946), pp. 31 și. și PL. X, XI; pentru dată, *ibid.*, 2 (= *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Cram*; 1950), pp. 471 și. (sfârșitul sec. V; Grabar preferă o dată mai târzie, și anume sfârșitul sec. VII; Frolov, „Perustica”, *loc. cit.*, I, p. 32, n. 1). Construirea bisericii datează din timpul lui Anastasius (491-518); D. Panjatova, *Cervenata curkva pri Perustica: opit za restavracija* (Sofia, 1956). Pentru Deir Abu Hinnis vezi J. Cledat, „Notes archeologiques et philologiques”, *Bulletin de l'Institut Français D'Archeologie Orientale*, 2 (1902), PL. I, II și V, pp. 49, 50 și 54. Cledat nu a recunoscut scena din PL. I, reprezentând „Fuga Elisabetei cu pruncul Ioan”, nici, în PL. II, „Uciderea lui Zaharia în Templu”, care oferă acestor picturi caracterul apocrif. Toate aceste scene alcătuiau o porțiune a întregului ansamblu în care episoadele „Copilăriei lui Hristos” trebuie să fi apărut căci sunt urmate de „Visul lui Iosif” și de „Fuga în Egipt” (PL. II). „Fuga Elisabetei” e precedată de „Magii înaintea lui Irod” și „Uciderea pruncilor” („Nașterea” pare să fi precedat aceste scene, p. 9).

în Roma, datează din secolul al VIII-lea¹⁴. Acelea din „Santa Maria di Castelseprio”, cu toate că data lor de origine este încă disputată, eu o consider a fi, de asemenea, din secolul al VIII-lea, din punct de vedere iconografic¹⁵.

Problema tradiției textuale și a celei iconografice, de la care provin aceste reprezentări, este complexă. Ciclul bizantin „Viața Fecioarei” își are originea în legendele apocrife care sunt reprezentate, în primul rând, de „Protoevanghelia lui Iacob”. În privința imaginilor „copilăriei lui Hristos”, acestea sunt ilustrate atât de Evangheliile canonice, cât și de diverse texte apocrife, printre care a doua parte a Protoevangheliei (Ch. 11-21), cât și de „Evanghelia lui Pseudo-Toma”, „Evanghelia Arabă a Copilăriei” etc., care sunt mai mult preocupate de Hristos¹⁶. În privința Evangheliilor însăși, autorii au selectat din Matei și Luca, una completând-o pe cealaltă. Deja Evanghelia sinoptică Luca-Matei este cea din care se ilustrează, în „Biserica Nașterii” din Betleem, detaliile Nașterii, mergând de la cel dintâi și până la episodul din urmă, al

¹⁴ Fragmente din picturi cu „Copilăria lui Hristos” se află în cor (perioada lui Ioan VII) și pe peretele de sud (puțin mai târziu); W. de Gruneisen, *Sainte-Marie-Antique* (Rome, 1911), Fig. 101, 102, 115 și 119, pp. 134, 135, 158 și 160; PL. XXI și Fig. 83, p. 109. În plus, schițele lui Grimaldi și câteva fragmente împrăștiate demonstrează existența unui mozaic decorativ în oratoriul lui Ioan VII din „Sf. Petru”, Roma, care includea câteva din scenele noastre; Gruneisen, PL. IC.LXVI și.

¹⁵ G. P. Bognetti, G. Chierici, și A. de Capitani d'Argazo, *Santa Maria di Castelseprio* (Milan, 1948). Picturile au fost datate între secolele VII-X. Pentru un rezumant al problemei vezi Ch. Delvoye, bibliografia, „L'art byzantin”, *L'information d'histoire de l'art*, 5 (1960), p. 83, și Ph. Verdier, recenzie la K. Weizmann, *The Fresco Cycle of S. Maria di Castelseprio* (Princeton, 1951), în *AJA*, 63 (1959), pp. 220-23.

¹⁶ Pentru celelalte grupuri vezi *Evangelios apocryphes*, ed. și tr. C. Michel și P. Peeters, 2d ed. (Paris, 1924), I, pp. 162 și II, 1 și. Evanghelia lui Pseudo-Toma nu relatează episoadele Nașterii. Isus are vârsta de cinci ani la începerea narațiunii. Aceste texte sunt așezate convenabil împreună, cu referințe bibliografice, în A. de Santos Otero, ed. și tr., *Los evangelios apocrifos* (Madrid, 1956), Ch. III.

Magilor¹⁷. Curând, elementele apocrife și-au făcut loc printre teme prin diverse motive iconografice, și în ciclurile însăși prin episoade pe care numai apocrifele le prezintă. Unele dintre aceste elemente apar în secolul al IV-lea, dar în secolul al V-lea, și în special în cel de-al VI-lea, ele s-au răspândit.

În consecință, cunoaștem atât din surse, cât și din dovezile arheologice, faptul că evenimentele copilăriei lui Hristos au determinat apariția a numeroase elemente narative, unele dintre ele elaborate în detaliu, în arta creștină pre-iconoclastă.

Criza iconoclastă a oprit producerea unor asemenea imagini pentru mai mult de un secol (730-843), cel puțin în capitală și în regiunile imperiului care se aflau sub controlul imediat al împăraților iconoclaști. În unele locuri, cum ar fi Capadocia, obiceiurile iconografice ale perioadei precedente s-au menținut chiar și în timpul crizei, deoarece acolo, în următoarele secole, găsim ansambluri decorative arhaice care duc mai departe tradiția pre-iconoclastă. Bisericele capadociene sunt singurele care au păstrat cicluri narative ale copilăriei lui Hristos, cu începere cel puțin din secolul al IX-lea, până în cel de-al XI-lea¹⁸. În alte ansambluri decorative cunoscute nouă, asemenea cicluri sunt extrem de rare.

Totuși, este corect să menționăm faptul că ciclurile copilăriei lui Hristos nu erau reprezentate deloc în bisericile bizantine

¹⁷ „Diatessaron”-ul lui Tatian, datat, îndeobște, în a doua jumătate a sec. II, aranjează episoadele vieții lui Hristos în ordine cronologică. Acest text a fost comparat cu o serie de epigrame din „Antologia Palatină” (Nos. 37-46) despre care se consideră că descriu o serie de reprezentări, ale „Vieții lui Hristos”, care merg până în sec. IV (Salac, „Quelques epigrammes”).

¹⁸ G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les églises rupestres de Cappadoce* (Paris, 1925-42), passim; J. Lafontaine-Dosogne, „Nouvelles notes cappadociennes”, *Byzantion*, 33 (1963), pp. 141 și., passim. Edictele iconoclaste nu au fost implementate în Cipru, dar insula, care se afla sub asediul permanent al arabilor în această perioadă, nu a păstrat nicio reprezentare a subiectelor noastre mai devreme de sec. XI.

din perioada Macedonenilor și a Comnenilor. Găsim cel puțin două exemple dezvoltate din secolul al XII-lea, la Monreale și la San Marco, Veneția¹⁹. Este adevărat că aici ne aflăm în Apus și cu toate că artiștii de la Monreale erau bizantini, e posibil ca programul decorativ să fi fost stabilit sub influența tradițiilor locale. Când Constantin din Rodos vorbește de imagini ale copilăriei lui Hristos în Biserica „Sfinții Apostoli” din Constantinopol, el probabil se referă la o lucrare recent executată, adică imediat după criza iconoclastă, căci pare improbabil ca iconoclaștii să fi tolerat asemenea imagini în capitală²⁰. În orice caz, numeroase manuscrise datând din secolele IX-XII, dar cu preponderență din secolul al XI-lea, au păstrat tradiția imaginilor care redau episoade din Viața lui Hristos, în special copilăria Sa.

Acestea reprezintă motivele pentru abandonarea parțială a unor asemenea subiecte în biserici. Stilul perioadei poate fi caracterizat drept sever și nepotrivit pentru redarea subiectelor narative și de casă. Codificarea calendarelor, elaborarea, pe parcursul secolului al X-lea, a temelor iconografice apropiate de liturgică, a determinat o atentă selecție a subiectelor. Dintre episoadele principale ale „Vieții lui Hristos”, tendința a fost de a le utiliza numai pe acelea care aveau o strictă importanță liturgică. Prin urmare, suntem martorii creării imaginilor ce ilustrează marile praznice, al căror număr varia, dar care a fost stabilit până la urmă la doisprezece²¹.

Ciclul sărbătorilor se deschide, în mod tradițional, cu „Bunavestire”, „Nașterea lui Hristos” și „Întâmpinarea la

¹⁹ O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily* (London, 1949), PL. 65a, 65b, 66a; pentru San Marco vezi S. Bettini, *Mosaici antichi di San Marco a Venezia* (Bergamo, [1944]), PL. XLIV și XLV.

²⁰ Totuși, este posibil ca printre reprezentările executate în perioada restaurăției de către Vasile I, să fie reutilizată tehnica din sec.VI, cel puțin parțial.

²¹ G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, et XVIe siècles* (Paris, 1916, rep. 1960), pp. 16 șu. ; O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration : Aspects of Monumental Art in Byzantium* (London, 1948), pp. 22 șu.

Templu”. Din punctul de vedere al programului decorativ, părea inutil și lipsit de satisfacție ca să fie reprezentat un ciclu narativ marginal, brodat pe temele alese. În „Menologion”-ul lui Vasile II (din care „Bunavestire”, care ar fi apărut în volumul al II-lea, lipsește) observăm „Nașterea”, „Adorația Magilor” și „Visul lui Iosif”, toate ilustrând praznicul de pe 25 decembrie, „Fuga în Egipt” ilustrând praznicul de pe 26 decembrie, „Uciderea pruncilor” pe cel de pe 29 decembrie, „Tăierea împrejur” pe cel de pe 1 ianuarie și „Întâmpinarea la Templu” praznicul de pe 2 februarie²². Acest ansamblu a fost redus în continuare – în afară de „Bunavestire” – la două episoade esențiale, și anume „Bunavestire” și „Întâmpinarea la Templu”, prima incluzând episodul magilor.

Deși reduse ca număr, temele iconografice au fost îmbogățite, uneori într-o sinteză cuprinzând multe elemente, cu motive împrumutate de la alte teme. Aranjamentul arhitectural al edificiilor, care adoptau cel mai adesea planul în cruce grecească, nu era potrivit pentru dezvoltarea a numeroase imagini și respingea compoziția tip friză. La Daphni sau la Hosios Loukas zidurile sunt acoperite cu marmură până la cornișă, iar reprezentările figurate au loc numai în registrul superior²³. O asemenea dispunere este de origine constantinopolitană. Se regăsește în capitală în numeroase biserici ale perioadei care, din păcate, nu au păstrat decorațiile figurate. Tendința vremii era îndreptată către reprezentările întinse – două sau patru pe fiecare boltă.

Pentru toate aceste motive, temele noastre sunt puțin reprezentate în secvențele narative din decorațiile pictate în

²² Vaticanus gr. 1613, publicat în facsimil în *Il Menologio di Basilio II (Codice Vaticano greco 1613)* (Codices e Vaticanis selecti, VIII; Torino, 1907), II, pp. 271-274, 281, 287, 365.

²³ Cu privire la întrebare vezi în mod special Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, esp. pp. 14 șu.

bisericile din perioada de mijloc a Bizanțului. Dar cele trei scene tradiționale: „Bunavestirea”, „Nașterea” și „Întâmpinarea la Templu” se regăsesc întotdeauna încorporate în seria marilor praznice din naos. Din secolul al XIII-lea, probabil sub influența dezvoltării ciclurilor narative ilustrând viața Fecioarei și a altor sfinți, cum ar fi Sf. Nicolae, ciclul copilăriei lui Hristos începe să reapară în bisericile bizantine. Îl găsim mai întâi la Bojana (1256)²⁴. Însă această biserică bulgară, a cărei pictură a fost inspirată de miniaturile din manuscrisele din capitală, care a fost îngropată în mlaștina ocupației latine, rămâne un caz special. Mult mai pertinent este cazul ciclul Copilăriei din Mitropolia de la Mistra, de la sfârșitul secolului. Acesta constă în: „Bunavestire” („Nașterea” s-a pierdut), „Visul lui Iosif”, „Fuga în Egipt” și „Uciderea pruncilor”, reprezentate în cor. „Întâmpinarea la Templu” urmează pe perețele de sud al naosului, împreună cu marile praznice. Scena „Hristos cu părinții”, pe bolta de sud a naosului, alcătuiește introducerea la ciclul minunilor²⁵. Ca acela al Fecioarei, acest ciclu este destul de narativ ca aspect, fiind limitat la un număr mic de teme.

În Biserica Fecioarei de la Gradac toată partea de sus a unui perete al navei este ocupat de o compoziție întinsă, ce grupează mai multe episoade în jurul temei centrale a „Nașterii”. Însă „Bunavestire” nu este inclusă, și s-a evidențiat faptul că aranjarea subiectelor este determinată de ordinea rubricilor din Sinaxar²⁶. Mai degrabă decât un ciclu narativ, avem

²⁴ A. Grabar, *L'eglise de Boiana: Architecture – peintures* (Sofia, 1924), p. 30 (diagramele), și Nos. 21-25 și 61, PL. IX-XI și XXVII; pentru caracterul bizantin al modelelor pp. 24-25.

²⁵ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris, 1910), PL. 65, 2, 3; 66, 1, 3 și 73, 2.

²⁶ Millet, *Recherches*, Fig. 88 și pp. 142-43.

aici o evocare elaborată a „Nașterii”. Un asemenea procedeu nu este nou în arta bizantină. O icoană remarcabilă de la Sinai, datând din secolul al XI-lea²⁷, este executată cu o intenție similară. Dar că aceste subiecte ajung pe pereții bisericilor reprezintă un fapt tipic perioadei Paleologilor. Ele se regăsesc puțin mai târziu în Brontochion-ul de la Mistra, unde ciclul reprezintă o narațiune elaborată inspirată de apocrife²⁸.

Frescele foarte fragmentare din clădirea de tip centralizat de lângă biserica veche numită „Theotokos Chalcoprattia” din Constantinopol aparțin, de asemenea, unui ciclu cu caracter apocrif (Fig. 1 și 2). Din păcate, nu este posibil să se determine dacă ciclul a fost realizat într-o perioadă mai timpurie sau mai târzie decât cel din Kariye Djami²⁹. Scenele noastre vor apărea, de asemenea, și pe parcursul perioadei, într-o altă categorie de ilustrări, acelea pentru Imul Acatist, în care imaginile urmează una după alta, în ordinea strofelor cântării³⁰. În afară de aceste cazuri, scenele „Copilăriei lui

²⁷ G. Și M. Soteriou, *Icones du Mont Sinai*, I (Athens, 1956), Fig. 43-45 și II (Athens, 1958), pp. 59-62.

²⁸ Millet, *Mistra*, PL. 93, 3; 95, 8; idem, *Recherches*, Ch. II *passim*.

²⁹ Aceste picturi datează în mod sigur din perioada Paleologilor. Prof. Underwood a descoperit unele fragmente lângă Chalcoprattia, dintre care una aparține scenei magilor iar alta, „Uciderii lui Zaharia” (Fig. 45 și 59). Vezi și articolul meu „Fouilles et decouvertes byzantines a Istanbul de 1952 a 1960”, *Byzantion*, 29-30 (1959-60), p. 367.

³⁰ „Bunavestire”, „Vizitarea”, „Iosif apropiindu-se de Fecioară”, „Nașterea”, „Călătoria Magilor”, „Adorația”, „Întoarcerea Magilor”, „Fuga în Egipt”, „Întâmpinarea la Templu” sunt redată de strofele 1-12. Pentru text vezi „Prologion” (Rome, 1937), pp. 887-894; A. Papadopoulos Kerameus, „Ho akathistos hymnos: Hoi Rōs kai ho patriarchēs Phōtios” (Athens, 1903). „Imnul Acatist” e o cântare în cinstea Fecioarei. Se presupune că a fost alcătuit cu ocazia salvării Constantinopolului de barbari (perși și avari) în 626. Textul prezent poate merge până în sec. IX. Cele mai timpurii ilustrări cunoscute merg nu mai departe de sec. XIV. Cel mai important document e manuscrisul de la Muzeul de Istorie al Moscovei, gr. 429, datând probabil din sec. XV; vezi „Acathiste de la Tres-Sainte-Vierge”, vol. I al *Co-*

Hristos” continuă să fie limitate în majoritatea bisericilor la cele trei tradiții tematice, așa cum deja am arătat anterior. Aceste scene pot, câteodată, să fie îndepărtate dintr-un ciclu narativ, cu rezultatul că produc astfel o ruptură serioasă. O asemenea procedură, pe care o găsim deja în tradiția constantinopolitană, în legătură cu ciclul Fecioarei, reapare în ciclul lui Hristos din Kariye Djami.³¹

Temele „Copilăriei lui Hristos” și-au avut întotdeauna locul în arta constantinopolitană. În capitală, ele nu au acel caracter marginal specific ilustrării „Vieții Fecioarei”, cel puțin nu în vremurile timpurii. Ciclul lui Hristos, chiar și atunci când este pătruns de detalii din apocrife, se percepea a fi canonic. Vom vedea mai departe cum, cu o singură excepție, inscripțiile care însoțesc reprezentările din Kariye Djami sunt extrase din Luca și Matei. Astfel, întregul Ciclu al lui Hristos, așezat în exteriorul naosului, pare să contrasteze cu

*pies photographies des miniatures du manuscrit grec appartenant a la Bibliotheque du Saint Synode (Moscova, 1862); și N. P. Lixacev, Materialy dlja istorii russkogo ikonopisanija (St. Petersburg, 1906), II, PL. CCCLVI, CCCLVII, 700-707 (reproducerea e numai parțială); vezi și J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters (Viena, 1906), pp. 129 șu., pentru descriere. „Psaltirea sârbă de la Munchen” (Staatsbibliothek, slav. 4), tot din sec.XV, conține o serie de miniaturi ilustrând Acatistul; Strzygowski, pp. 75 șu., PL. LII șu. (fol. 205V șu.), și Introducerea de Jagic, pp. Xliv șu. Ipoteza siriacă scoasă în evidență de Strzygowski pentru această ilustrare îmi pare absolut nefondată (pp. 133 șu.). Printre frescele din Biserica „Sf. Nicolae Orphanos” din Salonic, recent publicate de A. Xyngopoulos („Hoi toichographies tou Hagiou Nikolau Orphanou Thessanolikēs” [Atena, 1964]), sunt câteva scene ale Acatistului, cele mai vechi cunoscute (autorul datează picturile ca fiind din 1310-20; vezi Fig. 93 șu.). J. Myslivec, „Iconografie Akathistu Panny Marie”, *Seminarium Kondaciovianum*, 5 (1932), pp. 97-130, pe bună dreptate deosebește două grupuri de imagini în ilustrarea Acatistului: acela aflat în legătură cu viața Fecioarei și a lui Hristos, și acela care ilustrează textul într-un mod caracteristic lui. Dar el greșește crezând că primul grup nu era adaptat caracteristicilor specifice Acatistului, așa cum vom avea de multe ori ocazia să vedem în prezentul studiu.*

³¹ Vezi mai sus „Iconografia ciclului Viața Fecioarei Maria”, p. 136 și 138.

cel al Fecioarei, din interiorul naosului. În arta bizantină nu s-a păstrat cum se cuvine nici o serie de ilustrări ale apocrifei „Copilăria lui Hristos”.

Am menționat deja faptul că nicio copie ilustrată a Protoevangeliei nu a ajuns până la noi. Dacă, pentru capitolele care se ocupă de Fecioară, „Omiliile monahului Iacob” se substituie în parte, pentru Hristos nicio lucrare de acest gen nu poate fi citată. Cu toate acestea, un manuscris ilustrat al „Evangheliei Arabe a Copilăriei”, datat în 1299, există în „Biblioteca Lurentiana” din Florența (Med. Pal. orient. 387)³². Textul este inspirat de o narațiune siriană³³. În privința deseneelor liniare care o însoțesc, în ciuda apariției orientale a personajelor și a detaliilor numeroase, ele imită în mod vizibil modelele bizantine³⁴. Cu excepția acestui document paradoxal, diversele miniaturi care ilustrează „Copilăria lui Hristos”, și care sunt cunoscute astăzi, se găsesc în manuscrisele ce conțin Evangheliile după Luca și Matei sau în cărțile liturgice, în special în lecționare³⁵. Evenimentele canonice sunt des ilustrate în aceste manuscrise prin imagini inspirate de narațiunile apocrife, ca dovadă a faptului că aceste narațiuni

³² Îi sunt recunoscătoare d-rei Sirarpie Der Nersessian, care mi-a descoperit existența acestui manuscris și mi-a pus la dispoziție studiul de negăsit al lui E. K. Redin, „Miniatury apokrificeskogo Evangelija detstva Xrista Lavrencianskoj biblioteki vo Florencii”, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Arxeologiceskogo Obscestvo*, N.S., 7 (1985), pp. 55-71. Redin nu a reprodus toate picturile, dar le descrie. O descriere se găsește, de asemenea, la A. Baumstark, „Ein apokriphe Herrenleben in mesopotamischen Federzeichnungen vom Jahre 1299”, *Oriens Christianus*, N.S., 1 (1911), pp. 249-271, fără reproduceri. Vezi H. Buchthal și O. Kurz, *A Hand List of Illuminated Oriental Christian Manuscripts* (Londra, 1942), p. 25, No. 73.

³³ Michael și Peeters, *Evangiles apocryphes*, II, Introducere și pp. 1 și.

³⁴ Această ultimă opinie, pe care o consider nejustificată, a fost promulgată de Baumstark.

³⁵ Pentru a le cita pe cele mai importante dintre ele: Parisinus gr. 74, Vaticanus gr. 1156 (secolul XI), Florența, Laurent. Plut. VI.23 (secolul XII).

au fost redat pe larg. Însă, fără îndoială, avem aici o foarte veche tradiție iconografică care a devenit, oarecum, canonică, făcându-și loc în ilustrarea Scripturilor.

Vom examina acum locul de inspirație al artistului de la Kariye Djami și cum și-a interpretat și modernizat el modelele. Ansamblul nostru de mozaic rămâne unic în arta bizantină în ceea ce privește caracterul său de elaborare și narativ – o unicitate care, fără îndoială, reprezintă o dificultate pentru apărătorii unei tradiții academice a artei constantinopolitane. Pictorii de la marile ansamblurile ulterioare ca cel de la Curtea de Argeș și de la Kalenic, au reprezentat întreaga lor sursă de inspirație³⁶. Asemenea cazului Fecioarei, numai acest ciclu s-a păstrat în capitala însăși³⁷, de aici și importanța lui deosebită.

De vreme ce „Bunavestire”, care deschide în mod normal ciclul „Copilăria lui Hristos”, a fost reprezentată atât în ciclul apocrif al „Vieții Fecioarei” și, probabil, în rândul marilor praznice, acest lucru nu s-a repetat aici, de către același simbol, și nici „Vizitarea”³⁸. Ciclul nostru începe cu „Visul lui Iosif”. Acesta este primul vis atribuit lui, de relatări. Scena, care ocupă secțiunea stângă a lunetei de nord, include, la distanță, o figură enigmatică a Mariei, împreună cu două femei, în fața zidurilor cetății. Secțiunea din partea dreaptă conține „Călătoria la Betleem”.

³⁶ Vezi mai jos, passim, și susținerea lui P. A. Underwood din vol. I al acestei lucrări [Underwood, (ed.) Paul Atkins, „The Kariye Djami”, vol. I . Pe parcursul acestui studiu va mai apărea expresia „din vol. I al acestei lucrări”], pp. 87 n., 94, 94 n., 95-96.

³⁷ Dar vezi mai sus Nota 30.

³⁸ Vezi „Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin”, pp. 187-188, în volumul de față [este vorba de Underwood, (ed.) Paul Atkins, „The Kariye Djami”, vol. IV: „Studies in the Art of the Kariye Djami and its Intellectual Background”... . Pe parcursul acestui studiu va mai apărea expresia „în volumul de față”].